ШАРҚ ВА ҒАРБ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИНИНГ БАЬЗИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Окила Даниёровна Исмоилова
Тошкент давлат шарқшунослик университети 1-курс магистранти

АННОТАЦИЯ

Турли тарихий даврларда, турли мамлакатларда ва халқларда, ижтимоий гуруҳларда ва айрим индивидларда турли-туман Маданий тизимлар (мезонлар) мавжуд бўлган. Улар гуруҳий даражада ҳам индивидуал даражада ҳам мавжуддир. Маданий тизимларнинг хилма-хиллиги турли омиллар томонидан тақозо этилган. Булар қаторига атрофни ўраб турувчи табиий муҳит ҳам, яшаш учун маблағлар топиш воситалари ҳам, сиёсий воқеалар, оиладаги тарбия, шахсий ҳаётий тажриба ва бошқалар киради. Муайян босқичда, ривожланган шаклда қадриявий мезонлар тизимли хусусият касб этади.

Калит сўзлар: Шарқ, Ғарб, маданият, цивилизация, Освалд Шпенглер, қадрият, стадиал ёндашув, формацияли ёндашув

SOME FEATURES OF EASTERN AND WESTERN CIVILIZATION

Okila Daniyorovna Ismoilova
1st year Master Student of Tashkent State University of Oriental Studies

ABSTRACT

In different historical periods, in different countries and peoples, in social groups and in individual individuals, there were different Cultural systems (criteria). They are available both at the group level and at the individual level. The diversity of cultural systems is required by a variety of factors. These include both the natural environment and the means of earning a living, political events, family upbringing, personal life experiences, and more. At a certain stage, in an advanced form, value criteria acquire a systemic character.

Keywords: East, West, culture, civilization, Oswald Spengler, value, stadial approach, formative approach

КИРИШ

Маданий тизимлар тизимининг шаклланиши шахснинг етуклигини, унинг бутунлигини англатувчи кўрсаткичдир. Шахснинг Маданий тизимлари эклектик ва қарама-қарши хусусиятга эга бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда биз

ягона, бир бутун тизим сифатида шаклланмаган, ривожланмаган қадриявий мезонларга дуч келамиз. Маданий тизимларда етукликнинг, яхлитликнинг ва тизимлиликнинг йўқлиги уларнинг ташқи, кўп ҳолларда тасодифий омилларга боғлиқ бўлиб қолишга, хулқ-атвордаги ҳатти-ҳаракатлар изчиллигининг мавжуд бўлмаслигига, ўз фикрига эга бўлмасликка, қашшоқ, ўз қиёфасига эга бўлмаган эҳтиёжлар тузилмасига олиб келади.

Шаклланган қадрият ориентациялари асосида эса шахснинг дунёқараши, тарбия ва ва ҳаётий тажриба туфайли ишлаб чиқилган хулқ-атвор кодекси тамойилларига, ҳаётий мақсадлар, чуқур ва барқарор эҳтиёжлар ётади. Инсон хулқ-атворининг мотивацияси, йўналиш ва стратегиясини белгиловчи эҳтиёжлар, вазиятлар ва омиллар поғонасида маданий тизимлар, одатда, энг юқори поғонада туради. Шахснинг қадриявий мезонларининг фаолиятида онгли ва онгости даражаларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Тадқиқот жараёнида илмий билишнинг объективлик, яъни тарихий жараёнда цивилизациялар объектив очиб берилди. Маданият ва цивилизация тарих нуқтаи-назаридан очиб берилди. Шпенглер таълимоти мантиқий жиҳатдан тадқиқ этилди. Шарқ ва Ғарб маданият ва цивилизацияси тизимли тарзда таҳлил қилинди.

Фалсафий адабиётда жамиятнинг тарихий ривожланишидаги қадриявий тизимларни таснифлашга турлича ёндашувлар мавжуд. Бу ёндашувларнинг ҳар бири бошқаларини тўлдиради, чунки қадриявий тизимларни кўриб чиқишнинг бир даражасини кўрсатади. Стадиал ва маданий-цивилизацион ёндашувлар энг кўпроқ умумлаштирилган ёндашувлардир, зеро уларда ижтимоий тизимлар яхлит кўриб чиқилади.

НАТИЖАЛАР

Стадиал ёндашувнинг ёрқин намунаси формацион ёндашувдир (К.Маркс). Ушбу ёндашувга кўра жамиятнинг ривожланиши - бу сифат жиҳатдан муайян ишлаб чиқариш усулига асосланган, кетма-кет алмашинувчи босқичлар (ижтимоий-иқтисодий формациялари) занжири. Ҳар бир ишлаб чиқариш усули жамиятнинг муайян сиёсий-ижтимоий тузилмасини юзага келтиради. Ана шунга мувофиқ равишда қадриявий тизимлар ҳам қарор топади. Масалан, ишлаб чиқариш воситаларига жамоат томонидан эгалик қилишга ва уруғчиликка асосланган ибтидоий жамоа тузумида қадриявий тизимлар жамоавийликнинг, уруғчиликнинг шахсийлик ва индивидуалликка нисбатан,

анъанавийликнинг янгиликларга нисбатан устуворлиги тамойилларига йўналтирилган. Хусусий мулкнинг пайдо бўлиши ва қарор топиши билан индивидуалликнинг ривожланиши учун иқтисодий замин юзага келади. Айни пайтда мулк муайян гуруҳга мансуб кишилар (ҳукмрон синфлар) қўлида тўпланган жамиятларда мазкур синфларнинг қадриявий мезонлари ҳукмрон бўлиб қолади ва одатда қонунчилик томонидан расмийлаштириб қўйилади.

Формацияли ёндашув билан бир қаторда стадиал ёндашув доирасида бир-бири билан рақобат қилувчи бир қатор назарияларни ажратиб кўрсатиш мумкин. (Д.Белл, О.Тоффлер. Г.Дилигенский ва бошқалар).

Ҳозирги замонавий қарашлардан бирига мувофиқ (Г.Дилигенский) жамият ривожида қуйидаги цивилизациявий босқичларни ажратиб кўрсатиш мумкин: космоген (анъанавий жамиятлар), техноген (индустриал жамиятлар), антропоген (келажак жамияти).

Космоген цивилизация уруғчиликнинг индивидуаллик, анъаналарнинг янгиликларга нисабатан устуворлигига йўналтирилган. Шунга мувофиқ асосий хусусияти анъанага йўналтирилганликдан иборат бўлган қадрият тизимлари шаклланади. Техноген цивилизация илмий-техник тараққиётга, технологик ва ижтимоий янгиликларга йўналтирилган қадрият тизимларини шакллантиради. Бироқ индустриализм шароитларида автоном шахснинг ривожланиши одамлар ўртасида асрлар давомида юзага келган ижтимоий алоқаларнинг йўқолишга, инсоний мулоқотнинг етишмаслигига, «ёлғизлик»ка, индивидуализмга, худбинликка олиб келади. Антропоген цивилизация - жамоавийлик ва индивидуалликни уйғунлаштириш, хилма-хилликдаги муштаракликка эришишга уринишдир. Қадриявий мезонлар тизимининг ўзаги - гуманизм.

Турли халқларга хос қадрият мезонларини уларнинг маданий-цивилизациявий асослари (этник, минтақавий, диний ва ҳоказо) нуқтаи назаридан кўриб чиқишга асосланган ёндашув муҳим аҳамиятга эга. (О.Шпенглер, А.Тойнби, П.Сорокин). Ушбу ёндашув доирасида кўп ҳолларда ўз хусусиятларига эга бўлган ғарб ва шарқ қадриятлари ажратиб кўрсатилади. Ушбу хусусиятларни ҳисобга олиш турли ислоҳотлар стратегиясини ишлаб чиқишда тамойилий аҳамиятга эгадир. Масалан, Марказий Осиёда тарихан вужудга келган қадриятлар бетакрор ўзига хосликка эга ва ислоҳ қилишнинг ҳозирги стратегиялари глобал - цивилизациявий жараёнларни мавҳум назарий тушунишдан келиб чиқмаслиги керак. Марказий Осиё халқларининг қадрият тизимларининг миллий-маданий ўзига хослигини ҳисобга олиш ушбу стратегияларнинг муҳим таркибий қисмидир.

XX асрда турли маданий дастурларнинг (мақсадлар, қадриявий мезонлар, манфаатлар, эҳтиёжлар ва бошқаларнинг) ёнма-ён мавжуд бўлиши ҳақидаги масала глобал-планетар хусусият касб этганлиги муносабати билан турли қадриявий тизимлар интеграциясининг аҳамияти кескин ортиб боради. Бундай интеграция турли даражадаги субъектлар (индивидлар, ижтимоий гуруҳлар, жамоатчилик ташкилотлари, давлатлар, давлатлараро тузилмалар) томонидан умумий манфаатларнинг англаб олинишини тақозо этади. Умумий манфаатлар ўзаро бир-бирини тушуниш, «ўзга»га нисбатан бағрикенглик ва ҳурматни чуқурлаштириш учун замин бўлиб хизмат қилувчи базадир.

XX асрнинг асосий тамойиллари яхлитликка (бирликка, интеграцияга) томон ҳаракат қилиш ва маданиятларнинг ранг-баранглигини сақлаш, худди илгаридек, XXI асрда ҳам ривожланади.

Вазифа ана шу икки қарама-қаршиликни уйғунлаштиришга - хилма-хилликдаги мушатаркликка эришишдан иборат. Мазмун жиҳатдан XXI асрда ҳам XX асрда ривож топган қадриятлар билан бир қаторда инсоният онгида ва ижмтиоий амалиётдаги янги парадигмалар билан боғлиқ янги қадриявий мезонлар пайдо бўлиши керак.

Инсониятнинг турли таркибий қисмларининг қадриявий мезонлари (Ғарб-Шарқ, Шимол-Жануб) бугунги кунда турли хил векторга ва турлича даражада хусусиятга эга. Транзит ва ривожланаётган жамиятлар учун уларнинг келажагини белгиловчи қадриявий мезонлар ҳақидаги масала - энг муҳим ва долзарб масала. Уларни XX асрнинг техноген жамияти (индустриал жамият) қадриятларига йўналтирилиш мумкин. Аммо бу ҳолда энг ривожланган индустриал мамлакатлардан бутунлай орқада қолиб кетиш хавфли туғиладики, бунинг ўзига хос иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий-психологик оқибатлари мавжуд. Бундан ташқари техноген (индустриал) цивилизация ўз имкониятларини тугатиб бўлди ҳисоб ва энг ривожланган индустриал мамлакатларнинг анада прогрессив тарихий босқич сифатида постиндустриал, ахборотли жамиятга ўтиши шундан далолат беради. Жамиятнинг мазкур типига ориентация этиш «индустриал» босқичнинг муаммосини ҳал қилишга имкон берувчи бутунлай янги стратегияларни қидириб топишни тақозо этади.

«Цивилизация» тушучаси (лот. civilize – фуқароларга, давлатга хос) илк бор XVIII асрда европалик маърифатпарварларнинг асарларида қўллана бошлади. У жиддий эволюцияга юз тутиб, ҳозирги пайтгача бир қанча маъноларда қўлланилади[1]. Дастлабки даврларда у табиат олами тузилишидан фарқли равишда умуман инсониятни, унинг ижтимоий тузилишини англатган ва бирлик шаклда ишлатилган. Кейинчалик у ёввойилик ва жоҳилликдан кейин

келувчи ижтимоий ривожланиш босқичини билдирган. Сўнгра у қадриявий хусусият касб этиб, маданият тушунчасига, айниқса, индивидуал ва ижтимоий хулқ-атвор нормативларига сингиб кетган маънавий маданият, яъни кишилар, халқларнинг менталлиги маъносига яқинлашиб қолди. Америкалик олимлар А.Кребер ва К.Клакхан 1952 йилда «маданият» терминининг 164 та таърифини эълон қилдилар ва кўп ҳолларда уни «цивилизация» термини билан бир қаторда қўлланилганлигини қайд этдилар[2]. «Цивилизация» ва «маданият» тушунчалари кўпинча синонимлар сифатида ишлатиб келинди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан цивилизация тушунчасини бутун бир халқлар ва мамлакатларнинг ривожланган ҳолатига, «олий даражадаги маданий тузилмалар»га татбиқан, кўплик шаклида қўлланила бошланди. 1861 йилда Зальцбургда инсоният цивилизацион ривожининг ранг-барангли назариясини, тарихга маданий-тарихий ёки цивилизацион ёндошувни шакллантира бошлаган маданий-тарихий мактаб пайдо бўлди. Н.Я. Данилевский (1822-1865), О.Шпенглер (1880-1936), А.Тойнби (1889-1975), П.А.Сорокин (1889-1968) ва бошқалар ушбу мактабнинг машҳур намоёндалари эди. Уларнинг ҳар бири «цивилизация» терминига ўз талқинларини берганлар: Данилевский – «маданий-тарихий типлар», Шпенглер – «Етук маданиятлар», Тойнби – «Локал цивилизациялар», Сорокин – «Маданий суперсистемалар» ғояларини илгари суришган. Уларнинг ичида энг оммавийлашгани «локал цивилизациялар» термини бўлди.

Умуман олганда, маданий-тарихий йўналиш намоёндалари цивилизацияни одатда этник чегаралар билан мос тушмайдиган, этнослараро характерга эга бўлган маданият типлари тарзида тушунганлар. Лекин этнослараро цивилизациялар муайян маданий марказларнинг кучли таъсири остида вужудга келади. Хусусан, Қадимги Шарққа нисбатан яқин шарқ, ҳинд ва узоқшарқ цивилизациялари, Европага нисбатан эса – антик цивилизация ҳақида фикр юритилиб, улар мос равишда Қадимги Месопотамия, Шимолий Ҳинд, Хитой ва Греция таъсирида пайдо бўлган.

Цивилизацион ёндошувда цивилизацион айният (идентичность) мезонлари**,** яъни маданиятнинг у ёки бу типини қандай белгилар асосида аниқланиши масаласи ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шунга боғлиқ ҳолда уларнинг сони, классификацияси ва ўзаро алоқадорлиги муаммоси турлича ҳал этилади. Масалан, О.Шпенглер цивилизация шаклланишида диннинг белгиловчи аҳамият касб этишини кўрсатиб, 8 та буюк маданиятлар ёки цивилизациялар номини келтиради. Булар: миср, бобил, ҳинд, хитой,

апполон (Юнон-рим), араб (афсункор), Мексика, ғарб (фауст) маданиятлари ёки цивилизацияларидир[3].

А.Тойнби цивилизацион айнийликнинг мезони сифатида, дин, тарих, тил, анъана ва маданиятни қабул қилади ҳамда шу асосда 5 та «жонли» цивилизацияларни ажратади – ғарб христианлиги орқали бирлашагн ғарб жамияти; жануби-шарқий Европани Россия билан бирлаштирган православ-христиан жамияти, Шимолий Африкадан тортиб Буюк Хитой девори ҳудудигача бўлган – ислом жамияти, тропик-субконтинентал Ҳиндистондаги – ҳинд жамияти, Жанубий-Шарқий Осиёнинг субтропик ва мўътадил ҳудудларида шаклланган – Узоқ Шарқ жамияти[4].

Н.Данилевский 10 та цивилизацияни ёки унинг ибораси билан айтганда, маданий-тарихий типларни фарқлайди. Булар: миср, оссурия-бобил-финикия-халдей (қадимги сомий), хитой, ҳинд, эрон, яҳудий, юнон, рим, араб (янги сомий), европа (романо-герман)[5] цивилизацияларидир.

Цивилизацион концепция тарафдорлари ривожланишнинг даврийлиги нуқтаи назаридан туриб, цивилизациянинг вужудга келиш, гуллаб-яшнаш ва ҳалокати босқичларини ажратадилар. Уни ўсимликлар, жониворлар ва инсон ҳаёти даврлари билан қиёслаб, цивилизациялар «туғилади, ривожланишнинг турли босқичларидан ўтади, қарийди, сўнади, ҳалок бўлади», деб ҳисоблашади. Умуман олганда, тарих, уларнинг фикрича, жаҳон тарихи миқёсида муайян тарзда ўзаро алоқада бўлган, ривожланиб борувчи локал цивилизациялар мажмуини ташкил этади, жаҳон цивилизацияси эса, турли цивилизацияларнинг ўзаро таъсири натижасидир.

Шундай қилиб, цивилизация – тарихнинг маданий-тарихий концепцияси нуқтаи назаридан, - социомаданий асосга кўра бир-биридан фарқ қилувчи мамлакат ва халқларнинг йирик ҳамда узоқ давом этадиган мустақил умумияти бўлиб, уларнинг ўзига хослиги табиий, охир-оқибат ҳаётнинг объектив шароитлари, шунингдек, ишлаб чиқариш усулига боғлиқ бўлади**.** Бу умумиятлар вужудга келиш, шаклланиш, инқироз ва барҳам топиш босқичларини босиб ўтдилар.

МУҲОКАМА

ХХ асрнинг охирларига келиб, айрим аналитиклар томонидан дунёнинг икки ярим шарли тузилиши ва тарихнинг мегациклик (мегадаврий) характери концепцияси илгари сурила бошлади[6]. Бу таълимотнинг заминида инсоният тарихини аввал бошданоқ Шарқ ва Ғарбга бўлинган социомаданий тизимлар тарзида талқин этиш ғояси ётади. Машҳур немис файласуфи К.Ясперс (1883-

1969) ёзишича: «Дастлабки қутбланиш (Шарқ ва Ғарб) турли кўринишларда асрлар давомида ҳаётийлигини сақлаб келган… Юнонлар ва форслар, Рим империясининг Ғарбий ва Шарқийга бўлиниши, ғарбий ва шарқий христианлик, ғарб дунёси ва ислом, Европа ва Осиё – булар бирининг ўрнини бошқаси кетма-кет эгаллаган ушбу қарама-қаршиликнинг тимсолларидир»[7].

Бу нуқтаи назарнинг тарафдорлари таъкидлашича, узоқ ўтмишдаёқ Шарқ ва Ғарб ўртасида муайян меҳнат тақсимоти вужудга келган. Улардан биринчиси – маънавий ташаббуслар билан чиққан бўлса (буюк жаҳон динларининг айнан Шарқда пайдо бўлганлиги ҳам бежиз эмас), иккинчиси – инновацион ғояларни илгари сурган. Инсониятни Шарқ ва Ғарбга ажратишни улар инсон миясини чап ва ўнг яримшарларига бўлиниши билан қиёслайдилар.

Жаҳон тарихи катта мегадаврдан иборат бўлиб, унинг доирасида у ёки бу босқичда шарқий-ғарб ёки ғарбий-шарқ фазалари алоҳида ажралиб, бир-бирларини ўрнини эгаллаб турганлар. Бунда гоҳ Шарқ, гоҳ Ғарб сайёрамизнинг дунёвий тизимида етакчилик қилган. Биринчи шарқий яримшар фазаси (дунёга шумер, оссурия-бобил, миср цивилизацияларини берган) жаҳон тарихи ривожидаги жамоатчиликка асосланган босқич бўлиб, бунда цивилизациялашув умумийликнинг алоҳидага, жамоатчиликнинг индивидуалликка нисбатан устиворлигини англатган. Бу фазанинг энг юқори нуқтаси – ўзининг бутун куч-қудрати билан индивидуал-хусусий ташаббусларни йўққа чиқарган шарқона давлатнинг шаклланиш даврига тўғри келади.

Мегациклнинг иккинчи фазасида ташаббус ғарбий яримшарга ўтди. Унинг энг ривож топган, гуллаб-яшнаган даври қадимги Юнон, кейинчалик Рим цивилизацияларига тўғри келади. Уларнинг ўзига хос томонлари иқтисодиётнинг давлатдан ажралиши, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши, фуқаролик жамияти ва ижтимоий тартиботнинг демократик элементларини шаклланиши, гедонизм ғалабаси, яъни жамоа олдидаги бурчга нисбатан индивидуал эҳтиёжларнинг устивор келиши билан характерланади.

Учинчи фаза – Римнинг инқирозидан Ғарб ренессансигача бўлган даврни ўз ичига олиб, шарқий-ғарб, яъни феодализм фазаси ҳисобланади. Бунда жамоатчилик ахлоқига қайтиш, ижтимоий бурч ва шахсий вазминлик тан олинди.

Тўртинчи фаза – катта жаҳон тарихий мегациклининг ғарбий фазаси, XX асрда бошланган модерн даврига тўғри келади.

Шу билан бирга, шарқий фаза ғарбий фаза билан ва аксинча алмашаганда, жаҳон тарихининг бирлиги сақланиб қолади ҳамда бу ҳар бир фазада муқобил фазанинг доминантлиги билан белгиланади. Инсониятнинг ҳар

бир «яримшари» ўзида ҳам ғарб, ҳам шарқ импульсларини қабул қилган бўлиб, улар тегишли доминантлари билангина фарқ қиладилар.

Доминантларнинг алмашинуви муайян маънавий механизмнинг таъсирига боғлиқ бўлиб, у ёки бу цивилизация (ғарбий ёки шарқий жамият) инқирози ҳарбий, геосиёсий муваффақиятсизликларда яққол намоён бўлгунга қадар, у устувор қадриятлар, мотивациялар доирасида пайдо бўла бошлайди. Юқорида келтирилган концепция асосида сўнгги йилларда нашр этилган адабиётларда тарихнинг катта циклида ҳозирги замон ғарбий фазанинг шарқий фазага алмашиши (ғарбий-шарқ фазасининг шарқий-ғарб фазасига) ҳақидаги гипотезалар илгари сурилмоқда. Бугунги кунда ҳам табиат, ҳам маданият модернизациянинг экологик, иқтисодий ва культурологик юкидан шунчалик ҳориганки, ғарбий фаза илгари инкор этган оламни жонли мушоҳада этиш ва ижтимоий тартибот шаклларини тиклаш зарурати вужудга келди. Келажакнинг бундай белгилари сифатида «Яқин Шарқ» феномени – тинч океани минтақасидаги мамлакатларнинг тарихий ривожланиш суръатлари ва мазмунидаги муваффақиятлари келтирилади.

Жаҳон тарихининг мегациклик концепцияси ўзининг гипотетик ва схематик хусусиятларига қарамай, жаҳон тарихини бирликда, Шарқ ва Ғарбнинг ўзаро диалектик алоқадорлигида англашга йўналтирилган замонавий нуқтаи-назарлардан бири сифатида муайян эътиборга лойиқдир.

ХУЛОСА

XX асрнинг асосий тамойиллари яхлитликка (бирликка, интеграцияга) томон ҳаракат қилиш ва маданиятларнинг ранг-баранглигини сақлаш, худди илгаридек, XXI асрда ҳам ривожланади.

Вазифа ана шу икки қарама-қаршиликни уйғунлаштиришга - хилма-хилликдаги мушатаркликка эришишдан иборат. Мазмун жиҳатдан XXI асрда ҳам XX асрда ривож топган қадриятлар билан бир қаторда инсоният онгида ва ижмтиоий амалиётдаги янги парадигмалар билан боғлиқ янги қадриявий мезонлар пайдо бўлиши керак.

Инсониятнинг турли таркибий қисмларининг қадриявий мезонлари (Ғарб-Шарқ, Шимол-Жануб) бугунги кунда турли хил векторга ва турлича даражада хусусиятга эга. Транзит ва ривожланаётган жамиятлар учун уларнинг келажагини белгиловчи қадриявий мезонлар ҳақидаги масала - энг муҳим ва долзарб масала. Уларни XX асрнинг техноген жамияти (индустриал жамият) қадриятларига йўналтирилиш мумкин. Аммо бу ҳолда энг ривожланган индустриал мамлакатлардан бутунлай орқада қолиб кетиш хавфли туғиладики,

бунинг ўзига хос иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий-психологик оқибатлари мавжуд. Бундан ташқари техноген (индустриал) цивилизация ўз имкониятларини тугатиб бўлди ҳисоб ва энг ривожланган индустриал мамлакатларнинг анада прогрессив тарихий босқич сифатида постиндустриал, ахборотли жамиятга ўтиши шундан далолат беради. Жамиятнинг мазкур типига ориентация этиш «индустриал» босқичнинг муаммосини ҳал қилишга имкон берувчи бутунлай янги стратегияларни қидириб топишни тақозо этади.

REFERENCES

1. Қаранг: История Востока. М., 1999. Т.1, 17-19-бетлар.
2. A.Z.Kreber, Kluckhonc. Culture: A Critical Review of Concept and Deinitions. N.-Y. 1952. p.291.
3. О. Шпенглер. Закат Европы. М., П., 1923. 16-б.
4. А.Тойнби. Постижение истории. М., 1921. 33-б.
5. Н.Данилевский. Россия и Европа. М., 1991. 74-б.
6. Қаранг: Философия истории. 29-32, 47-49-б.
7. К.Ясперс. Смысл и назначение истории. М., 1991. 115-116-б.
8. Madalimov, T., Karimov, N., Is'haqov, M., Sulaymonov, J., & Alimova, R. (2019). Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE, 9*(1), 593-599.
9. Madalimov, T., Mullajonov, I., Pulatov, S., Qodirov, M., & Valiyev, L. (2020). Some Characteristics of Modern Indian Philosophy. *International Journal of Multidisciplinary Research and Publications*, *2*(11), 47-49